

Sveriges historia 1965–2012

Några kommentarer

av Bengt Gustafsson

VI BÖR VARA bekymrade över hur även erfarna forskare brister i källkritik och på grundt underlag tar ställning även i komplicerade frågor. Frågor i vilka kunskap om detaljer i en mängd delhändelser och teknisk frågor har stor betydelse för ett ställningstagande till händelsen i stort. Ett exempel på detta är projektet *Sverige under kalla kriget*, SUKK, som accepterar publiceringen av professor Ola Tunanders tredje bok om påstådda amerikanska kränkningar i Hårsfjärden som en av sina arbetsrapporter och där projektledarna i sin sammanfattning av tio års projektarbete formulerar sig om ubåtsintrången: ”Få företeelser i svensk säkerhetspolitik under det kalla kriget har varit så mytomspunna, så kontroversiella och så omskrivna som *de påstådda ubåtskränkningarna*.”

För mig ger det citerade ordvalet intryck av att SUKK har underkänt 1995 års Ubåts-kommissions slutsatser, särskilt som uttrycket återanvänts 14 sidor senare och tydligt är i högsta grad ett medvetet val. Nu upprepar Kjell Östberg/Jenny Andersson uttrycket i sin redogörelse om 1980-talet, *Sveriges historia 1965–2012*(s 327f) i Norstedt historieverk. Vad mera är, de visar i sina formuleringar att de underkänner också den andra av de bekräftelser av ÖB:s rapportering som den tekniskt och vetenskapligt sammansatta

Ubåtskommissionen hade, nämligen att U 137:s inträngande var avsiktligt. Ett par exempel: ”Var det verkligen rimligt att en spionbåt med bullrande dieselmotor i flera timmar före grundstötningen gått i övervattensläge med föreskrivna skeppsljus tända ... allt detta har ansetts tala för ett misstag...” och om Ekéus utredning: ”Bakom de diplomatiska formuleringarna kan man ana att tvivlet med tiden spridit sig högt upp i hierarkierna”.

Svälj inte alla konspirationsteorier

De två nämnda forskarna är sannerligen inte ensamma om denna uppfattning, som i stor utsträckning numera verkar vara förhärskande i massmedierna. Folk i allmänhet verkar ha bättre omdöme. Det har också varit svårt för oss med djupare kunskaper om detaljerna att beviljas utrymme i medierna och bemöta alla de ”mytomspunna” berättelser som fått utrymme på ”de stora drakarnas” debattsidor, i TV/radio och politiska fora. Som exempel på det senare kan nämnas att ABF (på Sveavägen), som var flitigt med att bjuda in Mathias Mossberg, Lars Borgnäs och Medborgargruppen med sina från försvaret avvikande bilder, nekat mig att få försvara den officiella synen med motiveringen ”vi får fler åhörare om det är

kända socialdemokrater som talar”. Det är väl bra att de tänker på inkomsten, men jag trodde ett bildningsförbund hade större ambitioner. (Hur vet ABF förresten att Mossberg och Borgnäs är socialdemokrater och inte jag?)

Anklagelser om ”amiralerna” har till och med spridit sig till kultursfären, bland annat till Henning Mankells senare böcker och pjäser samt till spekulationerna om Palmemordet. Det kan väl inte vara så enkelt att en ensam knarkare är skyldig, trots hans i alla högsta grad personlig motiv och Lisbeth Palmes av polisen förstörda vittnesmål? edan för Hans Holmér måste det vara ett internationellt ränksmide när en så betydelsefull man har mördats. Och för en del: varför inte poliser eller officerare? Varför inte i maskopi? Eller hur Borgnäs och ABF?¹ Det är många som bör känna ansvar för att myterna kan frodas och sprida sig!

Orsakerna till detta förhållande skall strax beröras, men det är klart att jag personligen är besviken över att den bok jag skrev med detaljerade fakta, både sådana som var såväl till försvarets fördel som till dess nackdel, inte lett till större förändring av beskrivningen av vad som hände i våra vatten ens i forskarvärlden. Norstedts bok spänner över stor bredd och det är förståeligt att Östberg/Andersson och deras medhjälpare inte kunnat ta del av alla källor som funnits för de händelser som skall behandlas, men just därför borde Östberg som erfaren forskare varit försiktigare vid sin formulering i ett så komplicerat ämne som ubåtsfrågan och inte bara kalkerat SUKK. Det kanske till och med är Östbergs kollega på Södertörns högskola (tillika en av projektledarna för SUKK) Karl Molin som hjälpt till med texten? Ett påstående blir emellertid inte mer sant för att det upprepas!

Vad kan det bero på?

En av de väsentliga orsakerna till misstänksamheten mot Försvarsmaktens och 1995 års Ubåtskommissions slutsatser är säkert att Försvarsmakten i augusti 1994 tvingades erkänna att det kavitationsljud man grundat sina rapporter på från hösten 1992 i flera fall kunde ha åstadkommit av ytsimmande minkar. Jag skall återkomma till det längre fram, men redan här konstatera att Försvarsmakten därför själv får ta på sig en stor del av ansvaret för att de i sin informationstjänst inte lyckades få genomslag i massmedierna för att detta konstaterande inte ändrade på vad som sagts i tidigare rapporter om incidenter, i vilket underlag för avdömning inhämtats med passiva och aktiva hydrofoner från fartyg eller helikoptrar.

Min efterträdare betonade (enligt arkiverat manuskript för presskonferensen vid vilket misstaget tillkännagavs) detta förhållande, men det drunknade väl i nyhetsförmedlingen på grund av det sensationella i att marinen (tillsammans med sina tekniska rådgivare vid FVM och dåvarande FOA) gjort denna felbedömning. Naturligtvis erkänner jag min del av ansvaret för att försvarets rapporter från 1992 till Regeringen blev överdrivna, och det är väl en av anledningarna till att jag inte kan hålla tyst när myterna återkommer då och då, särskilt när det händer i forskarvärlden.

Östberg/Andersson har sålunda fått det att framstå som om 1995 års Ubåtskommissions slutsatser vad gäller förekomsten av kränkningar i de *tio* incidenter som de efterhands-granskade samt vad gäller den så kallade U 137:s avsiktliga inträngande i Gåsefjärden är felaktiga. Att kommissionen för sin del inte ville ta ställning i nationalitetsfrågan har jag förståelse för. Medlemmarna hade säkert svårt för att bli

överens om att det fanns tillräckliga bevis för att ange detta och tyckte väl att det var en sak för politikerna att hantera. Rolf Ekéus kunde av för honom angivna sekretesskäl inte skriva ut det i klartext, men han kunde varit mindre diplomatisk i sina formuleringar och inte genom valet av dessa öppnat upp möjligheterna för sin sekreterare Mossberg att i en senare bok få det att framstå som Ekéus kommit fram till samma slutsatser som Tunander. Ekéus kunde till exempel ha valt Ingvar Carlssons redan 1999 använda formulering: ”WP hade de starkaste militära motiven att undersöka våra vatten. Det kunde handla om militär planering, om underrättelseverksamhet och utbildnings- och övningsprogram. Det går inte med tillgänglig information utsluta att Natoubåtar någon gång kränkte våra vatten.”

Frågan om vilken nation kräver också ett svar

Nationalitetsfrågan vad gäller övriga kränkningar är emellertid enligt min mening inte svår att svara på, om man under en längre tid varit uppmärksam på de indicier/bevis som dykt upp. Det gäller även om man inte tror att avlyssning med fartygshydrofoner kan ha något bevisvärde både vad gäller förekomst och nationalitet, vilket de faktiskt i gynnsamma fall kan ha, något som berörda teknikernas experter i alla länder håller med om, även i Sovjetunionen/Ryssland.

Och jag ska avslutningsvis rada upp en räkka av andra indicier (för att inte säga bevis) som talar för vilken som i allt väsentligt var den ansvariga staten för kränkningarna. Jag håller emellertid med Ingvar Carlsson att bevis saknas för att påstå att inte andra staters ubåtar någon gång också kränkte oss, som USA, UK, Västtyskland

och Polen, vilket också behandlas i min bok. Ett antal i arkiv försvunna handlingar och en intervju av en före detta engelsk marinminister kan tvärtemot tala för det.

Den socialdemokratiska regeringen tillsatte också, som en följd av det uteblivna svaret vad gäller nationalitetsfrågan i Ubåtskommissionens rapport, en intern utredningsman inom UD, ambassadören Lars-Erik Lundin, som också ansåg sig kunna fastställa vem som i allt väsentligt svarade för kränkningarna. Av utrikespolitiska skäl hemligstämplades tyvärr resultatet trots att det kalla kriget var slut och den angivna staten upphört att existera. Utredningen är fortfarande hemlig, men för nu berörda forskare av Östbergs dignitet är det väl endast att få ett formellt tillstånd, besöka UD:s arkiv och läsa i dossier HP 52G. Samtidigt kan man ögna igenom andra handlingar och söka efter det stora antalet Aide mémoire som riktas mot samma stat och rör de så kallade professorsfartygens uppträdande. De var ett av Sovjetunionens alternativ till att använda ubåtar. Fördelen med dem var för oss att de syntes mycket tydligt (även på radar) och var försedda med den kränkande statens flagga, så ingen behöver ens idag tvivla på var de kom ifrån.

Det smärtar mig något att behöva påvisa Östbergs ”lösa boliner” i ubåtsfrågan, då jag själv hade sådan nytta av hans i mitt tycke objektiva bild av den komplexe Olof Palme och hans faktiska realpolitiska agerande i sina två böcker om den socialdemokratiska partiledaren. Till exempel kunde jag med citat av bland annat honom visa att det inte alls var så, som det ofta sägs, att Palme var missnöjd med att Sven Andersson skulle redovisa att det var Sovjetunionen som kränkte oss vid Hårsfjärden. Att ”han inte kunde sova” när han på natten läst betänkandet berod-

de inte på det förestående utpekandet. Han var missnöjd med något kommissionen skrivit i den säkerhetspolitiska delen av sitt betänkande. För övrigt står det i Lennart Ljungs dagbok när han besökt Palme omedelbart efter Anderssons utpekande presskonferens: ”På gott humör.”

Hur man formulerar sig talar om hur man tänker och vad man kan

Det är sålunda SUKK som inom den svenska vetenskapsvärlden börjar ta avstånd från 1995 års Ubåtskommissions slutsats om att kränkningar faktiskt ägt rum och som Rolf Ekéus för sin del ansett som rättvisande för sina formuleringar i sitt senare betänkande: *Perspektiv på ubåtsfrågan* (SOU 2001:85). Det framgår inte varför Östberg/Andersson inte litar på Ekéus i detta fall, när de gör det vad gäller U 137:s inträngande, som Ekéus i varje fall muntligt vid en presskonferens sagt sig anse vara oavsiktligt.

På sid 328f skriver Östberg/Andersson också: Mellan 1981 och 1994 registrerades 6 300 enskilda observationer av ”bedömt ubåtsrelaterade föremål av olika slag”..., och en betydande trovärdighetsknäck fick de påstådda ubåtskränkningarna när det avslöjades att de speciella typljud som marinen identifierat som ubåtsindikationer i själva verket troligen åstadkommits av mink eller skarpsill.” och om ”Bodströmaffären” (se nedan): – en uppfattning som idag knappast skulle anses som kontroversiell, men som i det uppskrivade läge som vid denna tid rådde var ett omöjligt ställningstagande.

Citaten bygger ytterligare på att den totala texten ger läsaren intrycket att det var nog inte några ubåtar över huvud taget, utöver U 137; det var nog ”budgetubåtar”.

Med andra ord samma uppfattning som den Bodström gett intryck av vid en middag på DN med journalister, men denna Bodströms syn var de facto också spridd på UD. Åtminstone berättar Lennart Ljung i sin dagbok redan året innan ”affären”, att Magnus Faxén vid ett besök hos honom sagt att Bodström ”inte tycker om karriär-diplomater och militärer. Han är inte övertygad om att ubåtarna är verkliga, och om, ej heller sovjetiska”. Östberg/Andersson väljer också att endast ange siffran ”6 300 enskilda observationer”. Varför? Den beskriver nämligen endast anmälningar som under perioden 1981–1994 kommit in till Försvarsstaben och siffran smältes ner till ett ringa antal efter granskningen där samt att av ÖB anmälda antalet *bekräftade kränkningar* – om vi tar bort minkarna – ganska väl överens-stämmer till antalet med de Ubåtskommissionen också accepterar bevisade vid sin efter-analys 1995 och senare Ekéus.

Med minkarna förhåller det sig så, att en ny utrustning, som var mycket känsligare än tidigare använda, levererades 1992 till de så kallade Hydrofonbojgrupperna och lades ut ytnära. Så några minkar kunde det inte vara fråga om tidigare år, när ljud spelades in av fartyg eller helikoptrar. Att journalister inte bryr sig om sådana fakta kanske kan vara förståeligt – men forskare? Kanske de också bör förstå att i ett byråkratiskt system måste man föra in de rapporter som kommer in i realtid och att inom en två- till tre-veckorsperiod samma kränkande ubåt kan ge upphov till ett stort antal observationer. Detsamma gäller naturligtvis de tekniska indikationerna av en ubåt som rör sig inom ett stort område.

Det som borde vara av större intresse är ÖB:s rapporter till regeringen, som mycket riktigt blev fel från hösten 1992, när enligt min och Ubåtskommissionens mening

i varje fall *enbevisad* kränkning ägde rum. Låt oss också än en gång konstatera att Ubåtskommissionen endast valde ut tio av ÖB:s angivna kränkningar för sin efteranalys; endast sådana som kunde granskas i efterhand av teknisk och vetenskaplig experter, och bland dessa fanns ingen av de 6 300 observationerna, därför att man sade sig att det inte gick tillförlitligt att eftergranska dem.

Däremot hade försvarets analysgrupp seriöst behandlat de observationer som samtidigt gjorts av minst två personer och som inte varit i kontakt med varandra vid eller efter observationen samt beskrivit samma sak, vilka också var avsevärt färre än den i texten enda använda siffran 6 300. Varför endast denna enda höga siffran, som inget har med ÖB:s rapportering till Regeringen att göra? Siffran är riktig, men vilket syfte har det *endanämmandet* av den, Östberg? Det var klart att de flesta av rapporterna rimligen inte i realiteten kunde beskriva en inträffad kränkning, men händelsen var något som folk även inom försvaret upplevde som en indikation som en följd av den företrädesvis av massmedia skapade hysterin. Allt bedömdes av analysgruppen emellertid inte vara beroende på ”att man såg vad man förväntade sig att se” – och var det rimligen ej heller – eller hur Östberg?

Vem räknar in alla kränkningar som ingen observerade? Ordföranden för Ubåtskommissionen, den dåvarande preses för IVA professor Hans G Forsberg, sade också vid ett seminarium 2008 ”att det hade förekommit ett betydande antal kränkningar, inte bara tio som vi analyserade i detalj, utan ett flertal därutöver. På den punkten var kommissionen alldeles övertygad.”

En liten rättelse: det ljud minkarna åstadkom är inte det som kallades *typljudet*. Detta ljud är nämligen det ljud som

senare har sagts skulle kunna härstamma från sillstim samt uppstå *under en kort tid* när stimmet i samlad formation svänger, men det förklarar inte – i varje fall för mig – hur en svensk ubåt under mer än 20 minuter kunde följa ett sådant ljud på en ganska fast kurs.

”Whiskey on the Rocks.”

Så något om U 137. Det nämns av Östberg/Andersson att 1995 års betänkande kommit fram till att inträngandet var avsiktligt, men den slutsatsen underkänns också med deras formuleringar i citerad text. Får jag därför komplettera Ubåtskommissionens öppna betänkande med några andra fakta i målet. Javisst, U 137 gick upp i övervattensläge innan hon angjorde Utklippans fyr, rundade fyren och tar *på exakt rätt punkt* i denna rundning rätt kurs mot den trånga infarten till Gåsefjärden. Varför går den i övervattensläge? Östberg/Andersson nämner det själva: för att det är nödvändigt för att komma in i Gåsefjärden, som har en tröskel på ungefär 6 m djupgående. Varför så tidigt? Jo, för att angöra fyren och kunna pejla in sig med sin radarspaningsanläggning när den når den punkt i rundningen av Utklippan där den skall svänga babord mot Gåsefjärdens trånga mynning. Varför tänt ljus? Kan det inte tänkas för att om någon sjöfarare ser dem i övervattensläge de inte skall utgöra en mörk skugga, som leder till misstänksamhet och larm till örlogsbasen? Vilken civil sjöfarare kan en höstkväll se skillnad på en svensk eller utländsk ubåt, om den betar sig som vanligt?

Östberg/Andersson, liksom Ekéus 2001, borde kanske ha frågat sig varför U 137 gjorde alla de kurs- och djupändringar som den även enligt Sovjetunionens beskrivning gjorde, om den trodde sig befinna sig utan-

för Bornholm på fritt vatten som den officiella sovjetiska/ryska förklaringen påstår.

För övrigt går det inte att ta Utklippans fyr för en fiskebåts lanterna, som också påstås. Dessutom bör de som stod i tornet ha sett koronan över Karlskrona, som Ubåtskommissionens medlemmar själv gör på en kontrolltur under liknande väderförhållande en höstkväll under sin granskning av Sovjets/Rysslands förklaringar. Så senast när de når och ser Utklippans fyr måste U 137:s ledning ha förstått att de var på väg att kränka Sveriges eller, om de nu hade haft svårt att navigera, i varje fall Danmarks territorialvatten. Även senare då de ser ljuskällor från småöarna. Kan någon förklara varför ubåten inte vänder då? För då måste man ha förstått att man var på väg att kränka en annan nations territorialvatten.

Ubåten vet med andra ord mycket väl var den då är, och vart den är på väg för att lösa den uppgift man har fått längs den svenska marinens krigsled genom Gåsefjärden. För ändamålet medför de (enligt kommandörkapten Karl Anderssons samma dag avlämnade rapport till försvarsområdesbefälhavaren) ett detaljerat sjökort över Blekinge skärgård. (Kanske till och med marinens egna sjökort med krigslederna inlagda, som enligt uppgift ska ha hittats på en sovjetisk ubåt av samma typ som lämnats in för skrotning i Finland.)

Det finns en för ändamålet extra ovanligt hög chef med ombord: stabskommendören Avsukevitj. Om han är examensförrättare eller GRU-officer gör ingen skillnad. Däremot är han också navigationsexpert, och det är han, som enligt den politiske officeren Vasilj Besedin, avgör när U 137 skall göra babordssvingen innanför Utklippan nere från ubåten, det vill säga från kontrollrummet för radarspaningsanläggningen. Så 1995 års Ubåtskommission

hade säkert rätt när den påstod att U 137:s inträngande var avsiktligt.

Indicier för vem som företrädesvis svarade för intrången

Låt mig först nämna den övriga underrättelseverksamhet som Sovjetunionen under denna period bedrev i vårt land, tidigare exemplifierat med professorsfartygen, Arkadij N Sjevtenkos memoarer (*Att bryta med Moskva*, 1985, Bonniers, s 191): ”Den sovjetiska ledningens typiskt tveeggade sätt att behandla viktiga utrikespolitiska frågor demonstrerades då man godkände en plan att sända ubåtar för att sondera längs de svenska och norska kustområdena, strax efter det att Olof Palme besökt Moskva”.

Institutet för försvarsstudier i Norge har nyligen publicerat en studie av sin ubåtsfråga, som kommit till samma slutsats som jag om den svenska. (Gjelsten, Roald: *Fremmede ubåter i norske fjorder*)

FLT nyhetsbyrå skickar 1998 ut följande meddelande: ”Marinamiralen Vladimir Kurojedev säger att det handlar om ett specialförband som finns i alla fyra ryska flottorna ... Att det ryska försvaret varit utrustade miniubåtar är ingen nyhet ... (Den militära)Underrättelsetjänsten GRU organiserar undervattensstyrkor som genomför dold verksamhet mot främmande baser.” Vilket vidimeras av Chefen för Östersjömarinen på besök i Sverige 2004, när det svenska ubåtsvapnet fyller 100 år: ”Ja, vi är utrustade med miniubåtar” (i en intervju i *Svenska Dagbladet*). Redan i samband med Kurojedevs ”utspel” har ryska Interfax kompletterat med att ange att det marina spetsnazförbanden sattes upp 1969 och att redan året därpå började GRU organisera undervattensstyrkor

under beteckningen *Delfin*. Det var väl de som fick uppgifter strax efter det att Palme besökte Moskva 1970.

Aftonbladet citerar i sin tur redan 1988 en ”sovjetisk regeringstjänsteman, expert på Skandinavien, har uppgivet att sovjetiska ubåtar under de senaste åren opererat i svenska vatten.” För att inte tala om en av de sovjetiske medlemmarna av Olof Palmes internationella studie *Gemensam säkerhet* (1982), Georgij Arbatov, som samma kväll som Sven Andersson på eftermiddagen haft sin Sovjetutpekande presskonferens, talade i Washington D.C. Sven Andersson har för Riksdagens utrikespolitiska klubb talat om vad han sagt:

”Svenskarna är naiva om de tror att deras neutralitetspolitik och deras starka protester kan hindra Sovjet från att fortsätta med ubåtsaktiviteterna i deras vatten”. Han kunde vara väl förberedd, ty enligt Lennart Ljungs dagbok ska Sverker Åström redan några dagar före i UD:s lokaler ha talat om för en rysk diplomat att Sven Andersson skulle peka ut dem.

Avgörande bevis – eller?

Slutligen, för var och en som vill uttala sig i ubåtsfrågan borde en utvärdering av ett visst TV-program vara ett måste. Jag talar om *Reportrarna* av den 22 september 1996, inspelat vid ryska Östersjömarinens 300-jubileum. I detta berättar tre ubåtsmän om kränkningar av främmande, även skandinaviska och svenska vatten, men den viktigaste informationen är att de utsatts för sjunkbombsanfall, varvid ibland panik utbrutit ombord, samt att dykare som befunnit sig utanför ubåten ibland hade blivit dödade. Det är nämligen så att – så vitt jag vet – det endast var Sverige som regelbundet bemötte sina ubåtsintrång med sjunkbomber. Norge gjorde det också, men vid få tillfällen. SVT kunde kanske visa detta program i repris någon gång, när ubåtsfrågan är aktuell, som den ju varit nu och då genom åren efter 1996.

Författaren är general och förutvarande Överbefälhavare samt ledamot av KKrVa.

Not

1. För läsaren är det kanske nödvändigt att förklara detta. Lars Borgnäs skrev en bok, *Nationens intresse*, i vilken han med tre konspirationsteorier lyckas lägga del av skulden i alla fallen på höga officerare: ubåtskränkningarna, som naturligtvis var i maskopi med Nato, mordet på Olof Palme, som skedde i maskopi med svenska polisen och Estoniakatastrofen, därför att den militära underrättelsetjänsten fraktade från ryssarna i Baltikum stulen militär materiel i henne. Är det sådant bildningsförbunden sysslar med?